

POSTPOZITIVISTICKÉ TRANSFORMÁCIE POZITIVISTICKÉHO HNUTIA

FRANTIŠEK MIHINA, Ústav marxizmu-leninizmu UPJŠ, Prešov

Horizont súčasného buržoázneho filozofického myslenia netvorí už „stálice“ medzivojnového scientizmu a antropologizmu. Pomerne vykryštalizovaná štruktúra najdôležitejších filozofických koncepcií (pragmatizmus, fenomenológia, existencializmus, logický pozitivizmus, smery náboženskej filozofie...) sa v povojnovom období začína rozpadáť. Predovšetkým preto, že aj pre filozofické myslenie (podobne ako nefilozofické, prírodovedné) je akcelerujúca sa dynamickosť jeho vývinu dominantnou črtou. Avšak vnútorne kontinuálne vývinové procesy sú podmienené schopnosťou toho-ktorého filozofického smeru nemeniacimi (či len modifikujúcimi) sa východiskami vystihnúť dialektiku pohybu v prírode, sociálnej realite či v oblasti vývinu ľudského poznania, tzn. uspokojiť nároky kognitívneho zvládnutia objektívnej reality nie formovaním nového kategoriálneho systému, ale jeho prehĺbením, rozšírením a prípadnou korekciou. V tomto zmysle buržoázne filozofické myslenie (od konca päťdesiatych rokov) sa postupne zbavuje (v niektorých prípadoch dosť radikálne) časti svojich tradícií, aj keď nie je schopné a nemôže odmietnuť či nerešpektovať najčastejšie nevyslovené, avšak implicitne prítomné predpoklady sociálno-triedneho a gnozeologického charakteru.

Dialektickomaterialistický filozofický projekt sa rozvíja iným spôsobom. Už v dobe svojho vzniku (t. j. v dobe, kedy sa konštituovali aj základné orientačné znaky neskoršieho buržoázneho filozofického myslenia) predstavuje *otvorený* teoretický systém, ktorého obsah sa vývinom predmetného, sociálneho a kognitívneho sveta nemení, resp. nemusí meniť, ale sa len obohacuje a košatí ako strom životaschopného organizmu. Schopnosť anticipovať dialektiku vývinu nie je dogmatickou charakteristikou marxistického filozofického projektu, ale dôsledkom uplatnenia východísk dialektickomaterialistickej jednoty sveta. Preto sa stále viac „roztvára“ novým faktom, ktoré prírodné a sociálne vedy svojím vývinom prinášajú. A nemalú úlohu má aj to, že sociálnou funkciou marxistickej filozofie a jej celostného projektu je vysvetlením prispieť k zmene a revolučnému pretvoreniu sveta, kým buržoázna filozofia budúcnosť ako revolučnú premenu prítomnosti odmieta.

Od pozitivizmu k logickému empirizmu

Filozofická iniciatíva A. Comta bola ním samotným, jeho stúpenkami, ale aj v širších kruhoch vedeckej inteligencie považovaná za počiatok obrodenia filozofie ako špecifickej aktivity smerujúcej k riešeniu nových problémov, ktoré sa objavili predovšetkým v oblasti vedy a vedeckého poznania. Potreba komplexnej reflexie vedy bola skutočne objektívnou podmienkou a predpokladom, ktoré sa aktualizovali vznikom Comtovej filozofie, o čom svedčí aj to, že jeho názory vo viacerých prípadoch boli aj názormi jeho súčasníkov ešte pred uverejnením *Kurzu pozitívnej filozofie*. Ak však najlepšou službou filozofii malo byť obmedzenie jej ambícií, eliminácia jej kognitívnych funkcií

a zdôvodnenie noetického skepticizmu (ako jej program), potom bolo len otázkou času, kedy reálna veda a procesy, ktoré sa v nej odohrávajú, nakoniec poskytnú dostatok dôvodov pre odmietnutie takejto filozofie (vedy). Ak teológia a metafyzika (súc neodôvodnenou špekuláciou, t. j. sumou pozorovaním nepotvrdených výrokov) prekážajú rozvoju faktuálnej vedy, potom bolo skutočne potrebné ich od vedy oddeliť. Kritérium empirického, skúsenostného potvrdenia tak uzeľo svetlo sveta, stalo sa však príužkym chodníkom, po ktorom sa naďalej malo uberať vedecké poznanie. Bezprostredné formy existencie nahradili Comtovi celú skutočnosť, hľadanie príčin bolo odmietnuté ako „teologický prežitok“ v prospech zisťovania faktuálnych znakov, t. j. stálych spojení jestvujúcich medzi pozorovanými javmi. Postulát skepticizmu a agnosticizmu (v podobe presvedčenia o nemožnosti prekročiť poznaním oblasť vzťahov medzi javmi) stáva sa východiskom noetického fenomenalizmu, ktorého sa pozitivizmus nedokázal zbaviť v celej svojej evolúcii. Comte sa odvoláva na F. Bacona (pozri 5, s. 42) v názore, že len poznanie, ktoré sa zakladá na pozorovaných faktoch, je skutočným poznaním, ale pomáha si tiež D. Humom, keď skúmanie kauzálnych súvislostí nahrádza vzťahmi následnosti a podobnosti (5, s. 44), t. j. „zákonmi“ vzťahov fenomenálneho sveta. Empirické pozorovanie sa má stať univerzálnou metódou vedy a veda sama len nástrojom predvídania. Comte však pripúšťa, že poznávací proces sa uskutočňuje pomocou princípov, ktoré ležia za hranicami pozorovania (5, s. 10), čím priznáva (rovnako ako jeho neskorší nasledovníci v antimetafyzickom zameraní), že pre vedu má „metafyzika“ funkčný význam, že filozofické koncepcie zohrávajú nemalú metodologickú úlohu.

Ak V. I. Lenin zdôraznil, že „podstata vecí je v tom, že materializmus sa od základu rozchádza s celým širokým prúdom pozitivizmu, v ktorom je práve tak A. Comte a H. Spencer, ... ako aj Mach s Avenariom“ (1, s. 190), potom naznačuje základný predpoklad, dôvod a príčinu, ktoré sa nakoniec museli aktualizovať v podobe rozhodnutia comtovského pozitivizmu s tendenciami, vývinom a konkrétnymi cestami reálneho vedeckého poznávania. Pozitivizmus v jeho prvom variante sa dostáva do krízy, ktorá je nakoniec dôvodom jeho transformácie do empiriokriticizmu.

Empiriokriticizmus nezaraďuje do svojho programu budovanie encyklopedického, systematického a syntetického obrazu sveta vrátane budovania vedy o spoločnosti, ale takmer celú svoju pozornosť sústreďuje na gnozeologickú problematiku. Akceptuje antimetafyzický postoj pôvodného pozitivizmu odmietnutím možnosti transskúsenostného poznania, prehľbuje však berkeleyovskohumovskú tendenciu svojich koncepcií. Avenariov princíp ekonómie myslenia (východisko jeho „formálnej a všeobecnej“ teórie ľudského poznania) je svojráznou modifikáciou Kantovho apriorizmu a fenomenalizmu, teória principiálnej koordinácie zase zbavuje svet jeho objektivity (ktorá je pre vedu aktualizovaným ontologickým predpokladom), a teda snaha empiriokriticizmu „služiť“ vede má sa tak uskutočňovať filozofickým spochybňovaním základov, na ktorých veda stojí. Reálna veda však takéto postoje v záujme vlastného rozvoja jednoducho neberie do úvahy. Ani Avenariov model empirizmu (ten sa v modifikovaných variantoch objavuje v celom pozitivistickom hnutí), založený na jeho kritike skúsenosti a na teórii introjekcie, nebol a nemohol byť dostatočným základom vo vede reálne uplatňovaného empirického stanoviska.

Aj východiskom Machovej gnozeologickej orientácie bol tzv. radikálny fenomenalizmus, v duchu ktorého veda je len fenomenologickým opisom, kau-

zalita sa nedá dokázať (voľba medzi determinizmom a indeterminizmom sa nemá o čo oprieť), zákony sú len „obmedzenia“, ktoré predpisujeme nášmu očakávaniu (pozri 6, s. 238 n), tzn. nemajú podľa Macha objektívny charakter (nemôže ho mať potom ani vedcké poznanie. Úlohou vedy je „prispôbovať myšlienky faktom“, čo sa má uskutočniť v prvom prípade empiricky alebo na základe skúsenosti, ktorá nemôže byť prekročená, resp. „prispôbovať ich sebe navzájom“, čo sa — v druhom prípade, uskutočňuje konštruovaním vedeckého systému, ktorý musí byť neprotirečivý. (Pozri 7, s. 39 n)

Všeobecne známe sú Leninove názory na empiriokriticizmus, najmä dôvody jeho radikálneho odmietnutia. Anachronickosť tohto smeru pozitivistickej evolúcie spočíva predovšetkým v jeho snahe byť adekvátnou gnozeologickou reflexiou vedy a vedeckého poznania na základe akceptovania klasických subjektivistických doktrín, považujúc objektívnu skutočnosť len za „metafyzický“ predpoklad, ktorý odporuje princípu ekonómie myslenia. Základný rozpor medzi materializmom a idealizmom nie je možné obísť, aktualizácia takejto snahy nevyhnutne vedie k pozícii, ktorá vedu neinspihuje k rozvoju, naopak, je jeho prekážkou. Empiriokriticizmus síce venoval primárnu pozornosť samému poznávaciemu procesu, ale robil to skôr — ako sa neskôr vyjadrili stúpenci logického pozitivizmu, zo stanoviska psychológie. Podobne ako pozitivizmus comtovský, ani empiriokriticizmus sa nepokúšal byť metodologickým východiskom či formálnologickou analýzou konkrétnovedných postupov. Poznanie sa stalo predmetom jeho záujmu, ale zvolené východiská neumožňovali formovanie efektívnej filozofickej teórie vedy. Typ uplatňovaného empirizmu, nedôsledný antimetafyzický program, psychologizujúce tendencie v analýze procesu poznania — to všetko nakoniec viedlo k odmietnutiu empiriokriticizmu v rámci samotného pozitivistického hnutia. A nie je náhodné, že nový variant pozitivizmu vzniká na tom istom mieste, kde pôsobil E. Mach, predstaviteľ odmietnutého a prekonaného spôsobu filozofickej reflexie vedy vôbec a v rámci pozitivistického hnutia osobitne.

Od logického empirizmu k postpozitivismu

Prelom posledných dvoch storočí vniesol do evolúcie pozitivizmu veľmi dôležité zmeny. Pozitivistické koncepcie 20. stor. sú vedome a zámerne budované ako opozícia proti pozitivistickému hnutiu 19. stor. Zmenené podmienky v podobe významných udalostí, ktoré sa odohrali v prírodovede (a ktoré z hľadiska marxistickej filozofie zohľadnil V. I. Lenin rozpracovaním kategóriálneho aparátu dialektického materializmu v diele *Materializmus a empiriokriticizmus*) viedli postupne aj k významným posunom v rámci pozitivistického hnutia. Nový pozitivizmus radikalizuje svoj program, vystupuje ako iniciátor budovania „filozofie nového typu“, programovo chce byť (výlučne) filozofickou teóriou vedy. Nechce však byť len opozíciou Comtovmu a Machovmu spôsobu uvažovania, t. j. jeho ambície sa neuspokojovali len s prekonaním pozitivistických koncepcií 19. stor., ale (a to celkom vedome) opozíciou aj dialektickomaterialistickému projektu vedy, a to aj napriek tomu, že výslovné zmienky o tejto snahe by sme v dielach predstaviteľov logického pozitivizmu len ťažko hľadali.

V rámci buržoáznej filozofie logikopositivistický projekt vedy nebol jediným, bol však (asi tri desaťročia) projektom najvplyvnejším. Avšak ani Husserlov, Russellov, Whiteheadov, Bachelardov projekt vedy nemôžeme ne-

považovať za konkurujúce (buržoáznofilozofické) koncepcie vedy, od ktorých ale v našej štúdii budeme abstrahovať.

Nový pozitivismus chcel byť programovo antitradicionalistickým. Vylúčenie metafyziky z filozofie sa malo uskutočniť jej premenou na filozofiu vedy, ktorej úlohou je stanoviť vede normatívne kritériá jej reprodukcie. Totálna scientifikácia však filozofii nielenže nepomohla, ale naopak, zbavila filozofiu veľkej časti jej predností. Rigorózne formulované kritériá demarkácie vedy od metafyziky — ako sa veľmi skoro ukázalo, neboli výsledkom adekvátnej reflexie vnútornej dialektiky rozvoja vedeckého projektu sveta. Pre filozofiu mala byť veda východiskom, predmetom, cieľom i vzorom, veda sama mala vo filozofii spoznať metodologický projekt vlastného rastu a vývinu. Dešpekt filozofie k metafyzike nadobudol postupne podobu budovania zjednotenej vedy, avšak (subjektivisticky interpretovaný a presadzovaný) empirizmus ako východisko a spoločný (fyzikalistický) jazyk ako (možná) forma jej prezentácie boli chápané ako nezmeniteľné základy novej iniciatívy vo filozofii i vede. Aj keď vytýčenie problému jednoty vedeckého poznania na pôde buržoáznej filozofie je potrebné pripočítať logickým pozitivistom k dobru (o viac ako pol storočia však projekt jednotnej vedy koncipuje K. Marx), pozície redukcionistickej metodológie (jej gnozeologickým základom nie je uznanie materiálnej jednoty sveta, monizmus ontologický, ale presvedčenie o fundamentálnej jednote „postupov zobrazovania sveta“, ktorých lingvistickou podobou je jazyk fyziky) neumožňovali program zjednotenia vedy uskutočniť. Princíp fyzikalizmu bol výrazom absolutizácie formálnych prostriedkov a odtrhnutia myslenia od materiálneho sveta (logický pozitivismus odmietol byť „poznáním o skutočnosti“, aby sa mohol stať „poznáním o poznaní“), fyzikálne objekty sa stali „zmyslovými danosťami“. (Pozri 12, s. 60)

Neopositivismus sám seba chápal ako misiu filozofického oslobodenia vedy od všetkého, čo do nej, ako sa jeho predstavitelia nazdávali, nepatrí. Jediné, čo sa mu však v tejto súvislosti podarilo, je, že (aj keď ukázal na niektoré skutočné problémy spojené s vedou a jej rozvojom) dokázal nemožnosť budovať vedu na princípoch, do ktorých sa usiloval vtiesnať zložitý a mnohostranný proces vedeckého myslenia a budovania vedeckých systémov.

Vo veľmi stručnom vyjadrení východiskovými tézami logickopozitivistického programu filozofickej analýzy vedeckého poznania (pozri 13, s. 6) okrem uvedených sú: fenomenalistická redukcia vedeckého poznania na „zmyslové dané“, funkcionálne chápanie úlohy vedy (veda ako nástroj predikcie), deskriptivismus, t. j. názor, že veda len „opisuje“ svoj predmet, metodologický empirizmus v podobe snahy riešiť osud teoretického poznania, vychádzajúc výlučne z výsledkov jeho skúsenostnej previerky, absolutizácia formálno-logickej (neskôr lingvistickej) analýzy ako jediného nástroja riešenia všetkých metodologických problémov, prísna dichotómia analytických a syntetických výrokov a na ňu nadväzujúca kontrapozícia formálnych a faktuálnych vied, dichotómia teoretického a empirického poznania vo faktuálnych vedách a presvedčenie, že prvé je možné úplne redukovať na empirické poznanie, verifikateľná teória (teória potvrditeľnosti ako jej oslabený variant), metodologické sústredenie sa výlučne na problém zdôvodnenia vo vedeckom skúmaní pri súčasnom odmietnutí problému či problematiky objavu, čo viedlo k formovaniu statického modelu vedy a neriešeniu otázok jej rozvoja (problém, ktorý sa v postpozitivizme považuje za jeden z primárnych), radikálny scientizmus

a zbavenie sa riešenia tradičných problémov na pôde filozofie zmenenej na metodológiu zvláštneho druhu a zbavenej kognitívnych funkcií.

Logickým pozitivistom, aspoň vo vzťahu k filozofickej reflexii vedy a vedeckého poznania, nie je možné uprieť ich inšpirujúci vplyv. Avšak uprednostnenie formálno-logického prístupu pred dialektickým, resp. dialektickomaterialistickým, akceptovanie (čo ako transformované) berkeleyovsko-humovských fenomenalistických východísk, statický model vedy a analýza už vytvoreného konceptuálneho systému, uspokojenie sa s „minimalistickým programom“ filozofie jej totálnou scientizáciou a mnohé ďalšie okolnosti nakoniec viedli k odhaleniu pôvodne skrytých (ale latentne od samého vzniku logického pozitivizmu prítomných) protirečení a — čo je dôležitejšie — k rozporu medzi normami a predstavami logického pozitivizmu na strane jednej a reálnou dialektikou vývinu vedy a vedeckého poznania na strane druhej.

Postpozitivismus — súčasné metamorfózy pozitivistického hnutia

Neopozitivistická koncepcia logiky a metodológie vedy postupne opúšťa pozície, ktoré jej v rámci buržoáznofilozofických projektov vedy ešte donedávna nesporne patrili. Rovnako nespornou však je aj skutočnosť, že akýkoľvek nový projekt vedy na pôde nemarxistickej metodológie sa musí vyrovnáť a v určitom zmysle absorbovať logikopozitivistický projekt ako osobitú podmienku vlastného zrodu. V tomto zmysle všetky filozoficko-metodologické koncepcie vedy v rámci buržoáznofilozofického uvažovania môžeme nazvať postpozitivistickými, pričom nemáme na mysli len vzťahy časové. „Postpozitivistické“ nie sú všetky koncepcie, ktoré vznikli „po“ neúspechu logického empirizmu, t. j. uvedeným termínom neoznačujeme *všetky* mladšie pokusy formovať adekvátnu filozoficko-metodologickú koncepciu vedy. Pojmovo je „postpozitivistickou“ každá koncepcia filozofie a vedy, ktorá sa inšpiruje projektom logického pozitivizmu, kriticky ho prekonáva (resp. pokúša sa o takéto prekonanie), „paradigmaticky“ vychádza a zotrúva v horizonte široko chápaného pozitivistického videnia vedy, aj keď v čiastkových problémoch ho môže radikalizovať, resp. (významnejšie) posunúť či dokonca odmietnuť, tzn. každá koncepcia, ktorá sama seba chápe ako vnútornú opozíciu logického pozitivizmu, ale v rámci pozitivizmu.

Historicky sa postpozitivismus formuje už (v podstate) v tridsiatych rokoch, v podobe vnútorne konštituovaného hnutia však vystupuje až o dvadsať rokov neskôr. Personálne sa viaže na iniciatívu tzv. „neskorého“ Wittgensteina a kritické vystúpenie K. R. Poppera. Aj keď Wittgensteinove *Philosophical Investigations* edične uzreli svetlo sveta až na začiatku päťdesiatych rokov (1953), ich hlavné myšlienky boli z prednáškových vystúpení L. Wittgensteina známe oveľa skôr. Popper, častokrát považovaný za predstaviteľa logického pozitivizmu, rozchádza sa s ním už vo svojej prvej väčšej práci *Logik der Forschung* [Logika vedeckého skúmania 1935]. L. Wittgenstein svojimi filozofickými názormi z tzv. „neskorého“ obdobia stojí na počiatku postpozitivistickej orientácie na „filozofiu lingvistickej analýzy“, K. Popper iniciuje zrod postpozitivismu ako „kriticismu“, resp. „kritického racionalizmu“. Avšak nezávisle od smerovania tej-ktorej koncepcie [nie je jednoduché celkom jednoznačne ich subsumovať pod spoločný názov a nájsť ich spoločné črty] v zásade platí, že vo všetkých prípadoch ide o „pozitivistické vyvracanie pozi-

tivizmu“ (M. J. Charlesworth) alebo — čo je presnejšie a výstižnejšie — o vnútropozitivistické transformácie riešenia fundamentálnych problémov, ktoré však v prípade postpozitivismu v niektorých ohľadoch prekračujú pôvodné pozitivistické východiská.

Filozofiu lingvistickej analýzy (na jej počiatkoch stáli G. E. Austin, F. Waismann, G. Ryle, J. Wisdom, ...) konštruovali jej predstavitelia (J. S. Austin, F. Waismann, G. Ryle, J. Wisdom, ...) ako víziu, ktorá transformuje „celú intelektuálnu sféru“, analyzujúci jazyk ako jej predpoklad a podmienku. Svet je nazeraný prizmou jazyka, filozofia je redukovaná na deskripciu tzv. prirodzeného jazyka s cieľom odhaliť vplyv jazyka na formovanie obrazu o svete, resp. odstrániť omyly vo filozofii. Filozofia v jej lingvistickom variante si ponecháva (aj v neopozitívizme uplatnený) analytický charakter, formálno-logickú analýzu však nahrádza lingvistickou „neformálnou“ analýzou bez konštruktivistických ambícií, ktoré boli charakteristické pre aktualizáciu novopozitivistického ideálu logicky a formálne dokonalého jazyka. Filozofia naďalej už nemala byť „chrámom poznania“ (to je charakteristické pre celé pozitivistické hnutie), ale „osvetľovaním myšlienok“ (F. Waismann), ponecháva si „terapeutickú“ funkciu, ktorú plní tým, že realizuje nekonečné idiografické skúmanie jednotlivých výrazov hovorového jazyka. Prekročiť hranice jazyka nie je vo filozofii (ani mimo nej) možné, hranice jazyka zostávajú hranicami nášho sveta (Wittgenstein), o svete je možné hovoriť len v zmysle, v akom je obsiahnutý v jazyku, konceptuálna sféra, nie svet vecí je pravou doménou filozofie. Tento svojrázny „lingvistický solipsizmus“ patrí k základným črtám „neteoretického“ modelu filozofie lingvistickej analýzy. Jej zaradenie medzi prúdy postpozitivismu nevyvoláva nijaké námietky. Akokoľvek sa chce odlišovať od neopozitivistickej etapy evolúcie pozitivistického hnutia, samotná logika „opozičného postoja“ núti lingvistických analytikov pohybovať sa v rovnakom horizonte, akokoľvek sa v jeho rámci od svojich predchodcov chceli odlíšiť. A aj keď neskorý Wittgenstein zotrúval na explicitne formulovanom antimetafyzickom zameraní, jeho stúpenci vo filozofii lingvistickej analýzy začínajú postupne rehabilitovať metafyziku¹ a ani jej náboženský variant sa už nezdá byť neprípustný (R. Braithwaite). Postpozitivistickú orientáciu si filozofi lingvistickej analýzy zachovali aj tým, že neodmietli, ale len modifikovali fenomenalizmus a plochý empirizmus ako základ výrazného gnozeologického skepticizmu, resp. agnosticizmu.

Uplatnenie termínu „postpozitivismus“ umožňuje v stále sa prehĺbujúcim pluralistickom modeli buržoázneho filozofického myslenia odlíšiť pomerne veľké množstvo koncepcií od ostatných, ktoré sa nevyznačujú pozitivistickou provenienciou. V takomto širokom slova zmysle okrem už spomínaného projektu filozofie lingvistickej analýzy a Popperovho „kriticismu“ či „kritického racionalizmu“ (I. Lakatos, J. Agassi, T. Kuhn, S. Toulmin, P. Feyerabend, ...) ako hlavných či najvplyvnejších línii postpozitivistického hnutia môžeme uviesť ešte (pozri 11, s. 224 n) predstaviteľov tzv. „vedeckého realizmu“ (W. V. O. Quine, W. Sellars, ...), „pragmatickej analýzy“ (M. White), „fenomenalistickej analýzy“ (G. Bergmann), tzv. „vedeckého materializmu“ (R. Rorty, J. Smart, H. Putnam), resp. C. Hempela, E. Nagela a ďalších. V užšom význame termínu postpozitivismus rozumieme ním súčasné buržoáznofilozofické koncepcie vedy a vedomého poznania, ktoré — aj keď významne prekračujú rámec neopoziti-

¹ Napr. P. F. Strawson v diele *Individuals. An Essay in Descriptive Metaphysics*. London 1963, J. Wisdom v diele *Philosophy and Psycho-Analysis*. Oxford 1957, ...)

vistického chápania problémov filozofie a filozofie vedy — z neopozitivismu vyšli a predstavujú jeho prekonanie v rámci najdôležitejších pozitivistických východísk. Práve takto budeme v nasledujúcej časti našej štúdie termín postpozitivismus používať.

Postpozitivismus ako kriticismus a kritický racionalizmus

Neopozitivismus v podobe nevysloveného predpokladu zdieľal niektoré iluzórne predstavy o vede, jej štruktúre, funkciách a pod. V skutočnosti bol dogmatickou konštrukciou, ktorá nebrala do úvahy všetky reálne súvislosti existencie a rozvoja vedeckého poznania. Časom sa zreteľne ukázalo, že vedu nie je možné skúmať ako „čistý fenomén“ formálno-logického charakteru, že je potrebné ako nevyhnutnú súčasť jej analýzy uplatňovať „humanitné regulatívy“, vidieť ju v jej širších sociálnych reláciách. Samotné vedecké poznanie sa transformovalo do rovín, ktoré ešte celkom nedávno neboli významné — zmenil sa „obraz vedy“. (11, s. 229) Skúmanie živej hmoty, sociálneho organizmu a jeho pohybu, rozvoj biologických vied vôbec, matematizácia modelov a projektov, kozmické výskumy a pod., ale aj potreba ekológie — to všetko vedie v období vedecko-technickej revolúcie k novým prístupom v reflexii vedy. „Uskutočňuje sa výmena „paradigmatických“ alebo „organizujúcich“ pojmov vedy. Empirické, elementaristické, logicistické modely vedy už nezodpovedajú charakteru nových oblastí poznania — všeobecnej teórii systémov, kybernetike, teórii štruktúr a teórii modelov, demarkacionistická metodológia je v rozpore s tendenciou súčasného poznania k zblíženiu a prepleteniu pojmov a metód rozličných vied, formovaniu nových syntetických disciplín.“ (11, s. 229) Dnes už nestačí formálny matematicko-logicko-fyzikálny model vedy, jeho statické traktovanie nezodpovedá potrebám adekvátnej analýzy vedy v podmienkach jej doteraz nepoznaného rozvoja. Potreba najst neempirické regulatívy rozvoja vedeckého poznania, nedostatky „monognozeologických“ prístupov k vede, ich zámena „pluralistickým“ náhľadom a mnohé iné faktory viedli postupne k (takmer) všeobecnému odmietnutiu neopozitivistického projektu a jeho náhrade projektom „kritickeho“ pozitivismu, tzn. postpozitivismu.

Postpozitivismus (v nami interpretovanom užšom slova zmysle) ako „kriticismus“, resp. „kritický racionalizmus“ pokúša sa pôvodnú analyticko-empirickú orientáciu neopozitivismu doplniť historickým a špekulatívno-metafyzickým aspektom chápania vedy, dynamizovať jej model a podstatne rozšíriť okruh vplyvov rozvoja vedy. Realizácia tohto programu je spojená s Popperovou koncepciou „logického negativizmu“, „historicko-metodologickým modelom vedy“ T. Kuhna, I. Lakatosa a P. Feyerabenda, resp. „teóriu pankritického racionalizmu“ W. Bartleyho. Zaraďujeme sem aj už spomínané názory S. Toulmina, J. Agassiho, J. Watkina, A. Musgraveho a viacerých ďalších.

K. R. Popper má najväčšiu zásluhu na tom, že sa postupne aktualizovalo kritické odmietnutie neopozitistickej koncepcie vedy, aj keď neodmietol všetko, čo táto obsahovala. Snažil sa zachrániť pre metodológiu princíp empirizmu (t. j. názor, že vzťah k faktom je rozhodujúcou podmienkou oprávnenosti výrokov či teórií vedy). Avšak k tomu, aby sa tento princíp mohol v metodológii skutočne uplatniť, musí byť možné rozlíšiť faktické a nefaktické poznanie, resp. teoretické od empirického, musia existovať spôsoby získavania výrokov faktualnej povahy a musia jestvovať logické prostriedky budovania systému vedeckého poznania z faktualných výrokov. (pozri 13, s. 22) Ďalší

osud empirizmu spája s odmietnutím induktívnej logiky (i neoinduktivismu logických pozitivistov) a jej nahradením logickým deduktivismom a pravidlom „modus tollens“, ktorý je Popperom pochopený ako nástroj negatívnej kritiky (zavrhnutia) výrokov a teórií. Skúsenosť má byť naďalej považovaná za nástroj vyvrátenia, nie potvrdenia, kritiky, nie dôkazu. Zmyslom uplatnenia tejto metódy je jej funkčné osvedčenie sa ako kritéria demarkácie vedy a metafyziky. „Problém objavenia kritéria, ktoré by nám umožnilo odlíšiť empirické vedy od matematiky a logiky na strane jednej a metafyziky na strane druhej, nazývam problémom demarkácie.“ (15, s. 34) Popper v tejto súvislosti odmietol neopozitivistický princíp verifikácie, ktorý považuje za logicky neuspokojivý (je spájaný s neoinduktivismom) a protirečiaci reálnej vedeckej praxi (vylučuje z vedy všetky jej zákony a takmer všetko, čím je veda charakteristická) a nahrádza ho princípom falzifikácie, t. j. v podstate názorom, že súčasťou vedy nie sú verifikované výroky, ale výroky, ktoré nie je možné falzifikovať. Ukázalo sa však, že Popperov falzifikacionizmus ako nástroj demarkácie je rovnako „nekonštruktívnou“ metódou, pretože vedci neodmietajú určitú teóriu preto, že je (dokonca) aktuálne falzifikovaná, ale preto a vtedy, „ak je konštruovaná alternatívna a úspešnejšia nová teória“. (14, s. 13)

Organickou súčasťou Popperovej demarkačnej teórie je jeho teória metódy, prostredníctvom ktorej konkrétnym postupom, metódou postupných krokov získavame v procese vedeckého skúmania prehľad o výrokoch a teóriách, ktoré do vedy patria. Najprv je potrebné formulovať hypotézu, túto potom „predbežne“ hodnotiť v procese jej falzifikácie, určiť stupeň prijateľnosti hypotézy skúsenostnou previerkou jej dôsledkov a nakoniec rozhodnúť o jej prijatí či odmietnutí. Demarkácia vedy a metafyziky je tak možná, ale metafyzika už nie je považovaná za sumu pseudovyrokov; stáva sa (ako filozofia) zdrojom možnej inšpirácie vedy. V diele *Conjectures and Refutations* priznáva existenciu nielen pravdivých vedeckých, ale aj metafyzických problémov.

Popperova „renesancia metafyziky“ je zrejmä najmä v jeho neoplatónskej koncepcii „tretieho sveta“, odmietajúc uznať racionalistickú alebo empirickú východiskovú platformu ako základ, na ktorom je možné postaviť istotu poznania. V práci *Objective Knowledge* rozlišuje svet fyzický, svet duchovný a inteligibilný svet ideí, ktorého súčasťou sú teoretické systémy, problémy, kritické argumenty a pod., t. j. celý obsah ľudskej (aktuálnej i potencionálnej) duchovnej kultúry. „Tretí svet“ je autonómny a je základom „objektívnosti“ poznania a Popperovej koncepcie „poznania bez subjektu“.

Východiskom Popperovej teórie rastu vedeckého poznania je jeho tzv. „evolučná epistemológia“, ktorou sa súčasne najviac vzdalaže od neopozitivismu, predstavujúc podstatu jeho (a celého postpozitivistického) kriticismu. „Centrálnou témou epistemológie je problém rastu vedeckého poznania.“ (15, s. 15) Vedecké poznanie sa rozširuje sústavným striedaním teórií, pričom nasledujúce sa vyznačujú vyšším stupňom pravdepodobnosti, resp. autonómnym rastom „tretieho sveta“ ako rozvoj poznania bez subjektu. Teória rastu vedeckého poznania musí obsahovať zdroj, mechanizmus a kritéria progresu. Filozofická plochosť, abstraktnosť a odtrhnutosť od praxe sú — ako je zrejmé — charakteristickými znakmi uvedenej Popperovej koncepcie. Odmieťa tzv. naturalistický model metodológie, ale nahrádza ho konvencionalistickým, keď metodologické pravidlá chápe ako „konvenčné pravidlá hry“. Dôležitú úlohu tu má „racionalizmus“, ktorý Popper chápe ako snahu riešiť väčšinu problémov apelom

na rozum a „jasné myslenie“, t. j. nie ako protiklad empirizmu (zostáva jeho „kritickým“ stúpencom), ale ako protiklad emotivizmu a iracionalizmu.

Popper inicioval celé hnutie buržoáznej postpozitivistickej filozofickej teórie vedy. Jeho žiaci a stúpenci [Kuhn, Lakatos, Feyerabend, Agassi, Toulmin, Bartley a iní] sa väčšinou sústredili na rozpracovanie niektorých otázok jeho diela a je len pomerne ťažké uviesť spoločné črty ich filozoficko-metodologickej iniciatívy konštruovania tzv. „historicko-metodologického modelu vedy“. Celkom určite však K. Popper (ako dnes už svojimi stúpenkami a žiakmi „prekonaný učiťel“) predznamenáva orientáciu a viac-menej zreteľne vytyčuje hranice postpozitivistickej metodologicko-filozofickej koncepcie vedy a jej viacúrovňovej reflexie. Nakoľko však účelom (tejto) našej štúdie nie je analýza každého z predstaviteľov „historicko-metodologického modelu vedy“, uvedieme aspoň základné charakteristiky ich vcelku jednotnej, aj keď vo viacerých ohľadoch, jednotlivostiach a detailoch častokrát dosť odlišnej koncepcie. Ak formálno-logický model vedy logických pozitivistov bol výsledkom metodologického redukcionizmu a sama veda v ňom bola nazeraná ako statický, ahistorický, nedynamický a nedialektický systém, potom postpozitivisti svoj „historicko-metodologický model“ vedy zakladajú na akceptovaní a akcentovaní historického prístupu (t. j. prístupu, ktorý je samozrejmom súčasťou každej dialektickomaterialistickej analýzy a v metodologickom zmysle integrálnou zložkou systému postupov uplatňovaných marxistickou filozofiou). T. Kuhn tvrdí, že „história by sa mohla stať základom radikálnej prestavby súčasných názorov o vede“ (16, s. 17), počiatkom návratu týchto názorov na „magistrálne cesty“ vedy s cieľom „načrtnúť ... celkom inú koncepciu vedy v dôsledku uplatnenia historického prístupu pri skúmaní samotnej vedeckej činnosti“. (16, s. 17) Zdôrazňuje to aj I. Lakatos v článku *Dejiny vedy a jej racionálne rekonštrukcie*, keď tvrdí, že „filozofia vedy bez dejín vedy je prázdna, dejiny vedy bez filozofie vedy sú však slepé“ (17, s. 204), a preto sa snaží dokázať, že a) filozofia vedy vypracúva normatívnu metodológiu, na jej základe historik rekonštruuje „vnútorné dejiny“, a tak racionálne objasňuje rast objektívneho poznania, b) dve konkurujúce metodológie môžeme hodnotiť prostredníctvom normatívne interpretovaných dejín, c) ľubovoľná rekonštrukcia dejín by mala byť doplnená empirickou (sociálno-psychologickou) „vonkajšou históriou“. (Pozri 17, s. 204) Existencia kritikov týchto stanovísk v samotnom tábore postpozitivistov svojou intenzitou nevyvoláva nutnosť zmeny v naznačených východiskách.

Okrem zdôrazňovaného obratu v podobe akceptovania historického prístupu ako východiskového metodologického princípu reflexie vedy Kuhnova, Feyerabendova, Lakatosova „historicko-metodologická koncepcia vedy“ je založená na týchto (vo väčšej alebo menšej miere jednotlivými predstaviteľmi akceptovaných) zásadách (pozri 14, s. 17):

a) teoreticky pochopiť vedu je možné len v podmienkach konštruovania dynamickej štruktúry vedeckého poznania;

b) svojou povahou je vedecké poznanie celostné; nie je možné členiť ho na vzájomne nezávislé úrovne pozorovania a teórie; akékoľvek tvrdenie pozorovania je podmienené zodpovedajúcou teóriou — vystupuje ako „teoreticky zafarbené“;

c) filozofické (ontologické, metafyzické) koncepcie sú tesno navzájom späté so skutočným vedeckým (konkrétne-vedeckým) poznaním: filozofia nemá

len stimulatívny (pozitívny alebo negatívny) vplyv na vedu, ale filozofické tvrdenia organicky vstupujú do „tela“ vedy;

d) dynamika vedeckého poznania nemá charakter prísne kumulatívneho procesu; vedecké teórie sú nezávislé jedna od druhej a spravidla sú neporovnateľné a kontrapozičné (tento názor nezastáva I. Lakatos);

e) cieľom vedeckého poznania nie je dosiahnutie pravdy, ale realizácia jednej či viacerých nasledujúcich úloh: lepšie pochopenie určitých javov, riešenie väčšieho množstva vedeckých problémov, konštruovanie jednoduchších a kompaktnejších teórií a pod.;

f) ako metóda formovania historicko-metodologického modelu vedy je suma rôznych prístupov uplatnených pri analýze vedy: historicko-vedecký, metodologický, vedecký, psychologický, sociologický, logický a pod., pričom logická analýza vedeckého poznania nadobúda podradné miesto a v niektorých prípadoch sa vôbec jej význam pre chápanie vedy popiera.

Už na prvý pohľad je zrejmé, že postpozitivistický (historicko-metodologický) model vedy sa v mnohých ohľadoch odlišuje od modelu, ktorý ponúkol logický pozitívizmus a empirizmus. Rehabilituje sa metafyzika v podobe uznania významu a funkcií filozofie v tradičnom slova zmysle pre vedy, jej rozvoj a pochopenie jej rozvoja a rastu. M. Wartofsky v článku *Metafyzika ako heuristika vedy* dokazuje, že „metafyzika ... zohráva neobyčajne významnú úlohu a nepochybne má heuristickú hodnotu“ (18, s. 83), a teda „pokus vyhýbať sa štúdiu metafyziky je omylom, nakoľko nás (tento pokus — F. M.) robí obeťou nekriticky preberaných ideí a uvoľňuje cestu vedomým či nevedomým dogmám“. (18, s. 86) Renesancia metafyziky však neznamená jej inauguráciu na vedu, demarkácia medzi ňou (rozumej filozofiou, ontológiou) a vedou je naďalej postavená na empirických kritériách. Veda sa síce dynamizuje, odmietnutý ahistorizmus neopozitivistov je nahradený spásonosným historizmom, avšak (marxistická, materialistická) dialektickosť sa nestáva metódou reflexie vedy. Veda sa v predstavách postpozitivistov „pohla“, analyzuje sa je rast a rozvoj, ale výsledkom toho obratu sú častokrát pesimistické (Feyerabend) závery, konvencionalizmus a modifikovaný či modernizovaný fenomenalizmus, t. j. charakteristiky, ktoré sprevádzali celú evolúciu pozitivistického hnutia.

Dialektický materializmus proti postpozitívizmu

Vedu chápal K. Marx ako „spoločenskú silu“ (2, s. 73) a veda skutočne ako spoločenská sila reprodukuje svoj vlastný obsah. Predovšetkým preto je záujem o ňu, najmä preto sa zintenzívňujú jej výskumy, reflexia vedy nadobúda nové a nové rozmery, stáva sa postupne komplexnou. Spoločenské výrobné sily nadobúdajú aj formu poznania (2, s. 196), poznanie sa preto dostáva do centra záujmu najrôznejších odvetví vedy. Veda sa zaoberá vlastnou sebareflexiou, ktorá má najčastejšie podobu filozoficko-metodologickej analýzy. Záujem o vedu prekračuje hranice sociálnych systémov, východiská jej skúmania sú však odlišné. Obrisy a východiskové rámcovanie dialektickomaterialistického projektu vedy načrtol K. Marx v *Ekonomicko-filozofických rukopisoch z roku 1844*, keď hovoril o „jednej vede“ (3, s. 86), ktorá vedu o človeku bude chápať ako súčasť vied prírodných, vedy prírodné ako súčasť vied o človeku“. (3, s. 86) Reprezentatívnym projektom vedy na pôde buržoáznej filozofie a metodológie je pozitivistický variant v celej jeho evolúcii, pričom postpozitívizmus považujeme za jeho súčasť.

Postpozitivismus je kritickou reakciou na predchádzajúce projekty filozofie a vedy pozitivistickej proveniencie, avšak sám neprekračuje hranice, v ktorých sa celé pozitivistické hnutie od svojho počiatku pohybuje. Rehabilitáciu metafyziky nemôžeme chápať ako rehabilitáciu filozofie vo všetkých jej funkciách a už vôbec nie ako uznanie dialektickomaterialistickej filozofie, ktorá sa v mnohých ohľadoch zaoberá tými istými problémami, ale ponúka riešenie odlišné od riešenia buržoázných filozofických projektov. Odmietajúc jeden extrém, dostáva sa postpozitivismus do druhého. Rigorózný antimetafyzický postoj sa mení na nekritickú hypertrofiu jej „heuristických“ funkcií pre vedu. Skutočná dialektika vzťahu filozofie a vedy, mechanismus jej sústavného spolužitia s vedou, zdroje jej metodologických vplyvov a pod. nedokázal ani postpozitivismus vyriešiť. Predovšetkým preto, že odmietajúc dialektiku, zatvoril si bránu pred možným, vedeckým riešením. Ak logický pozitivismus zvýlučnil miesto a úlohy logiky, postpozitivismus ju (až na niektorých svojich predstaviteľov) nielenže zbavuje jej výlučného postavenia, ale naopak, prestáva sa o ňu (samozrejme nesprávne) zaujímať ako o nástroj adekvátnej analýzy vedy, prestáva ju chápať v jej skutočnom (t. j. neextrémnom) metodologickom význame. Ak logických empirikov zaujíma predovšetkým genéza poznatku a poznania z hľadiska ich vzniku a vzťahu k zdrojom, k empirii a nezaoberajú sa vývinom a rastom, rozširovaním poznania v historických súvislostiach, postpozitivistí naopak zvýlučňujú zase historickosť, budujú „historickú školu v metodológii“. [14, s. 39] Ani sústavne uplatňovaný empirizmus a fenomenalizmus ako gnozeologické východiská pozitivistického hnutia (okrem určitého posunu ku „kriticismu“) nezaznamenali vlastne významnejšiu zmenu. Pôvodný (najmä) formálnologický rozmer či aspekt skúmania vedy sa v postpozitivizme podstatne rozširuje o sociologický, etický, historický, pragmatický a iné aspekty, ale naznačené zmeny nie je možné chápať ako obrat ku gnozeologickému či kognitívnemu optimizmu postpozitivistických projektov. Akceptovanie konvencionalistických riešení (najmä vo vzťahu k voľbe metód, alternatívnych teórií a pod.) svedčí o tom, že postpozitivismus nie je stúpencom „dialektiky poznania, ktorá má objektívny význam“. [4, s. 273]

Dialektický materializmus, resp. v jeho rámci uskutočňovaná filozofická analýza vedy sa od postpozitivistického projektu odlišuje z rovnakých dôvodov, pre ktoré odmietla predchádzajúce verzie vedy pozitivistickej proveniencie. Rovnaké sú preto aj kritické výhrady voči pôvodným (postpozitivismom akceptovaným) gnozeologickým východiskám. Súhlasíme preto s názorom, že „pokusy predstaviteľov kriticismu — hlavného smeru súčasnej postpozitivistickej filozofie vedy — skonštruovať uspokojivý variant empirickej metodológie sa neskončili úspechom. Všetky kardinálne problémy metodológie vedeckého poznania, s ktorými sa nemohol vyrovnáť logický pozitivismus, zostali kameňom úrazu aj pre kriticismus.“ [13, s. 227] Kritické prekonanie predchádzajúcich etáp pozitivismu sa neuskutočnilo, pretože pozitivismus nie je možné prekonať koncepciou, ktorá je založená na pozitivistických východiskách.

LITERATÚRA

1. LENIN, V. I.: Materializmus a empiriokriticismus. Bratislava 1976.
2. MARX, K.: Základy kritiky politickej ekonómie. Bratislava 1975.

3. MARX, K.: Ekonomicko-filozofické rukopisy z roku 1844.
In: Vybrané spisy I. Bratislava 1977.
4. LENIN, V. I.: Filozofické zošity. Spisy 38. Bratislava 1961.
5. COMTE, A.: Kurz pozitívnej filozofie. In: Antológia z diel filozofov „Pozitivismus, voluntarizmus, novokantovstvo“. Bratislava 1967.
6. MACH, E.: Poznanie a omyl. In: Antológia z diel filozofov „Pozitivismus, voluntarizmus, novokantovstvo“. Bratislava 1967.
7. BAKRADZE, K. S.: Izbrannyje filosofskije trudy, tom III. Tbilisi 1973.
8. Buržoazní filozofie 20. století. Praha 1977.
9. RÜML-BUHR-HORSTMANN: Pozitivismus a vědecké poznání. Praha 1976.
10. LANDGREBE, L.: Filosofie přítomnosti. Praha 1968.
11. JULINA, N. S.: Problema metafiziki v amerikanskoj filosofii XX vjeka. Moskva 1978.
12. CARNAP, R.: Logical Foundation of Science. International Enc. of Unified Science, I/1, 1938.
13. PANIN, A. V.: Dialektičeskij materializm i pospozitivizm. Moskva 1981.
14. Struktura i razvitie nauki, Moskva 1978.
15. POPPER, K. R.: Logic of Scientific Discovery. London 1959.
16. KUHN, Th.: Struktura naučnych revolucij. Moskva 1977.
17. LAKATOS, I.: Istorija nauki i jejo racionalnyje rekonstrukcii. In: Struktura i razvitie nauki. Moskva 1978.
18. WARTOFSKY, M. W.: Ewrističeskaja rol' metafiziki v nauke. In: Struktura i razvitie nauki. Moskva 1978.